

Nilufar ISAKULOVA,

O'zDJTU pedagogika fanlari doktori, professor

8-SINF O'QUVCHILARIGA GEOGRAFIYA SOHASIGA OID TERMINLARNI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada 8-sinf o'quvchilarida geografiya sohasiga oid bilimlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish samarasi va natijalari tahlil qilinib, yoqilg'i-energetika majmua, rangli va qora metallurgiya, mashinasozlik, geografik o'rni, xaritalar, tabiiy sharoitiga oid terminlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish loyihalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Geografiya, tarix, tushunchalar tahlili metodi, blits-so'rov metodi, toifalash jadvali, tadqiqot.

В статье анализируются эффективность и результаты использования интерактивных методов в обучении географии учащихся 8-х классов. Кроме того, описаны проекты использования интерактивных методов в обучении терминам, связанным с топливно-энергетическим комплексом, цветной и черной металлургией, машиностроением, географическим положением, картами, природными условиями.

Ключевые слова. География, история, метод концептуального анализа, метод блиц-опроса, классификационная таблица, исследование.

The article analyzes the effectiveness and results of using interactive methods in teaching geography to 8th grade students. In addition, projects for the use of interactive methods in teaching terms related to the fuel and energy complex, non-ferrous and ferrous metallurgy, mechanical engineering, geographical location, maps, natural conditions are described.

Key words. Geography, history, conceptual analysis method, blitz survey method, classification table, research.

Geografik nomlar to'g'risida eng qadimgi ma'lumotlar ham dastlabki geografik bilimlar kabi Gerodotning "Tarix", Strabonning "Geografiya" asarlarida berilgan, sharqdagi dastlabki yozma manba sifatida noma'lum muallif tomonidan yozilgan "Hudud al-olam" (X asr) asarini keltirish mumkin.

Termin va terminologiya tushunchalari ilm-fanning kalitidir; termin ilmiy fikrning ravshanligi va aniqligini ta'minlaydi. Biroq, ushbu tushunchalarning ilmiy bilimlar va ko'plab tadqiqotlar tizimidagi eng muhim joyiga qaramay, hali ham bir terminologiyaning asosiy masalalari organilganligi mavjud emas: terminning umume'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas, termiga qo'yiladigan talablar, uning grammatik tuzilishi haqidagi munozaralar hal qilinmadi, til tarkibidagi terminologiyaning o'rni va boshqalar o'rganilmagan.

Toponimik tadqiqotlarda geografiya, tilshunoslik va tarix fanlarining yutuq va usullaridan samarali foydalangandagina yuqori natijalarga erishishi mumkin. Ta'kidlash joizki, oxirgi yillarda ilmda toponimikaning uch yo'nalishi paydo bo'ldi: geografik toponimika, tarixiy toponimika, lingvistik toponimika. Barcha yo'nalishlarning obyekti - ma'lum bir hudud yoki tildagi joy nomlari tizimi va majmui. Maqsadi ham bitta - joy nomlarini tadqiq qilish. Barcha yo'nalishlarga xos bir umumiy xususiyat ham mavjud, uning hududiyliigi va qanday geografik obyektning nomi ekanligi, ya'ni nom-

ning pasporti. Geografik nomlar va ularning inson hayotidagi o'zni yuqoridagilardan tashqari geologiya, biologiya, sotsiologiya, demografiya, iqtisodiyot kabi tabiiy-ijtimoiy fanlarda, pedagogika va ma'naviyat, milliy g'oya, xorijiy tillar, adabiyot va san'at kabi sohalarda ham o'rganilmoqda.

Geografik nomlar tarkibida uchraydigan geografik terminlar ifodalangan obyektning bildiruvchi so'zlar (turdosh otlar)dan tashkil topgan. Ularni ayrim ilmiy adabiyotlarda toponimik indikator, deb ham atashadi. Ko'pincha, geografik terminlar (adir, ariq, buloq, daryo, jar, soy, ko'l, tepa, tog', tosh, cho'l, quduq, qishloq, kent, obod va boshq.) joy nomlarining asosini tashkil etadi va geografik obyekt turini bildiradi.

Mintaqa toponimiyasida uchraydigan geografik terminlarni tahlil etish nafaqat geografik nomning etimologiyasini to'g'ri ochib beradi, balki o'tmish landshaftlarning tabiiy komponentlari - relyef shakli, suv, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining tarqalish arealini hamda jamiyatning rivojlanish bosqichlarini, shu hududda yashagan aholining iqtisodiy-ijtimoiy ko'rsatkichlarini, kasb-korini, etnik tarkibini aniqlash va taqqiq qilish imkoniyatlarini ham yaratadi.

Mazkur maqolada yoqilg'i-energetika majmua, rangli va qora metallurgiya, mashinasozlik, geografik o'zni, xaritalar, tabiiy sharoitiga oid terminlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish loyihalari tahlil etilgan.

Yoqilg'i-energetika majmuaga yoqilg'i (yoqilg'ini qazib olish va unga ishlov berish) va elektroenergetika sanoatlari kiradi. Elektr energiyasini ishlab chiqarish va undan foydalanish mamlakat iqtisodiyoti yuksalishining muhim omili hisoblanib, olimlar quyosh, shamol, geotermal energiya kabi bitmas-tuganmas energiya manbalaridan keng miqyosda foydalanish yo'llarini izlamoqda.

Yoqilg'i-energetika sohasiga oid terminlarni o'qitishda "Toifalash jadvali" metodidan foydalanilsa sohaviy terminlarning toifasi va tasnifini anglashga yordam beradi (1-jadvalga qarang):

1-jadval

"Toifalash jadvali" metodi loyihasi

Elektroenergetika	Yoqilg'i sanoati tarmoqlari
Gidroelektrostansiyalar	Gaz
Issqlik elektrostansiyalar	Neft
Atom elektrostansiyalar	Ko'mir
	Torf
	Slanes

Yoqilg'i-energetika sohasiga oid terminlarni o'qitishda "Tushunchalar tahlili" metodidan foydalanilsa sohaviy terminlarning mazmun-mohiyatini anglashga yordam beradi (2-jadvalga qarang):

2-jadval.

"Tushunchalar tahlili" metodi loyihasi

Tushunchalar	Tushunchalar mohiyati
yoqilg'i-energetika balansi	turli xil yoqilg'ilarni qazib chiqarish va ishlab chiqarilgan energiya (kirim) hamda ulardan iqtisodiyotda foydalanish (sarf qilish) nisbati

Gaz	yoqilg'ining juda arzon turi bo'lib, sanoatda ham, maishiy hayotda ham foydalaniladi
mahsulot tan-narxi	mahsulot birligini olish (aytaylik, 1 t neft qazib chiqarish) uchun ketadigan pulda ifodalangan hamma xarajat
neftni qazib chiqarish xarajati	ko'mirni qazib chiqarish xarajatidan o'rta hisobda 4 barobar kam
ko'mir tarkibi	nodir va tarqoq elementlar hamda ko'plab gilmoya uchraydi, bir yo'la ulardan foydalanish esa konning samaradorligini yana ham oshiradi
Briket	ko'mir kukunini bosim ostida yoki yopishqoq moddaga aralashtirib, zoldir shakliga keltirilgan mahsulot
issiqlik elektr markazi (IEM)	bir vaqtda issiqlik energiyasi ham ishlab chiqaradigan elektr stansiya
gidroelektrostan-siyalar	energiya ishlab chiqarish tabiiy suv oqimi kuchiga asoslanadi
energetika tizimi	turli xildagi elektr stansiyalarning yuqori voltli elektr uzatish liniyalari bilan birlashtirib, bir markazdan boshqarib turilishi
kombinatlashti-rish	sanoatning texnologik jarayon jihatidan o'zaro bog'langan, ba'zan turli tarmoqlarga taalluqli bo'lgan bir qancha ishlab chiqarish korxonalarining bir korxonaga birlashtirilishidir

Rangli metallurgiya: a) rangli metall rudalarini qazib chiqarish; b) boyitish; d) eritish; e) qotishmalar ishlab chiqarishni o'zida birlashtiradi.

Rangli metallurgiya mamlakatni elektrlashtirish, uning mudofaa qudratini mustahkamlash, atom texnikasi, samolyotsozlik, raketasoziqlikni rivojlantirish, umuman, mashinasozlik va kimyo sanoati uchun juda zarurdir. Rangli metallurgiyaga oid terminlarni Blits-so'rov metodi asosida loyihalashtirildi (3-jadvalga qarang):

3-jadval.

Blits-so'rov metodi loyihasi

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Tushunchalar	Tushunchalarga izoh
		5			Og'ir metallar	Uran, germaniy
		4			Yengil metallar	Volfram, molibden
		3			Qimmatbaho metallar	Oltin, kumush, platina
		2			Qiyin eruvchi metallar	Aluminiy, magniy, titan
		1			Nodir metallar	Mis, qalay, qo'r-g'oshin, nikel, rux

Mashinasozlik majmuasi – iqtisodiyotning barcha sohalari uchun mashina va asboblarni ishlab chiqaruvchi, aholini televizor, muzlatkich singari xilma-xil iste'mol buyumlari bilan ta'minlovchi sanoat tarmoqlari uyg'unligi bo'lib, BBB metodi asosida loyihalashtirildi (4-jadvalga qarang):

4-jadval.

BBB metodi loyihasi

Bilaman	Bilishni hohlayman	Bilib oldim
<p>Mashinasozlik mamlakat iqtisodiyotining ustuvor majmuasi hisoblanadi.</p> <p>Iqtisodiyotning hech bir tarmog'i mashinalar bilan ta'minlanmay turib rivojlana olmaydi.</p> <p>Hozirgi zamon mashinasini tayyorlash uchun ko'p miqdorda metall, plastmassa, bo'yoqlar, rezina, gazlama, yog'och-taxta kerak bo'ladi.</p> <p>Mashinalar minglab detallardan tayyorlanadi.</p> <p>Bu qadar xilma-xil detal-larni bit-tagina zavodda yasash noqulay va samarasizdir. Mashinasozlikda detallar yasashga ixtisoslashish, ya'ni tayyor mahsulotning ayrim detallari va qismlarini yasash keng rivojlangan.</p>	<p>Mashinasozlik zavodining tarkibini, Asakadagi avtomobil zavodining boshqa korxonalar bilan aloqalarini</p>	<p>Metallurgiya mashinasozligi</p> <p>Kimyo mashinasozligi</p> <p>Energetika mashinasozligi</p> <p>Radioelektronika</p> <p>Elektrotexnika</p> <p>Asbobsozlik</p> <p>Stanoksozlik</p> <p>Qishloq xo'jaligi mashinasozligi</p> <p>Traktorsozlik</p> <p>Turli tarmoqlar uchun jihozlar ishlab chiqarish</p> <p>Avtomobilsozlik</p> <p>Temiryo'l mashinasozligi</p> <p>Samolyotsozlik</p> <p>Yo'lqurilish mashinasozligi</p>

Qora metallurgiya – temir rudasi qazib chiqarish, choyan, po'lat eritish, prokat va ferrotitishmalar ishlab chiqarishdan iborat bo'lib, SWOT-tahlil metodi metallurgiyaga oid terminlarni loyihalashtiramiz (5-jadvalga qarang):

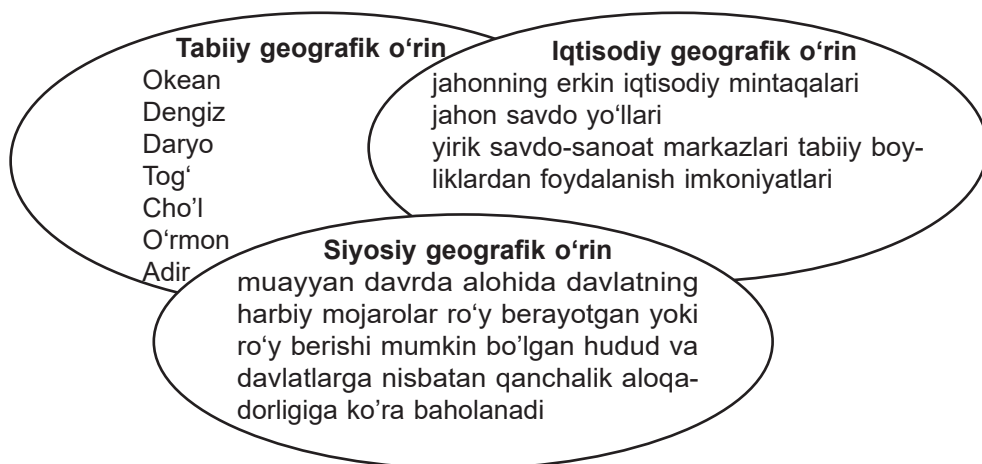
5-jadval.

SWOT-tahlil metodi loyihasi

<p>S – kuchli tomonlari</p> <p>Metallurgiya kombinatlarining xom-ashyo mahsulotlarini ishlab chiqarish</p>	<p>W – kuchsiz tomonlari</p> <p>Metallurgiya kombinatlari ko'p miqdorda xomashyo va yoqilg'i ishlatadi</p>
<p>O – imkoniyatlari</p> <p>Metallurgiya kombinatlarida suv, elektr energiya, tabiiy gaz bilan ta'minlash va tabiatni muhofaza qilish imkoniyatlari ham e'tiborga olinadi.</p> <p>Metallurgiya agregatlarining quvvati oshishi ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishga, texnologiyalarni takomillashtirishga olib keladi, mahsulot tanarxini arzonlashtirib, mehnat unumdorligini 20-30 foizga ko'taradi.</p>	<p>T – tahdidlari</p> <p>Qora metallurgiyani rivojlantirish asnosida yurtimizda mavjud temir rudasi konlarini o'zlashtirish, rudalarni qayta ishlashning samarador texnologiyalarini tanlash va amaliyotda qo'llash bilan bog'liq muammolar uchraydi.</p>

Muayyan mamlakat, hudud, viloyat, shahar, tuman, mahalla va hatto hovlining o'ziga xosliklaridan biri geografik o'rindir. Geografik o'rin mohiyatan tabiiy geografik o'rin, iqtisodiy

geografik o'rin va siyosiy geografik o'rin tarzida guruhlanadi. Tabiiy geografik o'rin, asosan, okean, dengiz, daryo, tog', cho'l, o'rmon, adir singari yirik tabiiy obektlarga nisbatan joylashgan o'rniga ko'ra belgilansa, iqtisodiy geografik o'rin jahonning erkin iqtisodiy mintaqalari, jahon savdo yo'llari, yirik savdo-sanoat markazlari va tabiiy boyliklardan foydalanish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Siyosiy geografik o'rin esa muayyan davrda alohida davlatning harbiy mojarolar ro'y berayotgan yoki ro'y berishi mumkin bo'lgan hudud va davlatlarga nisbatan qanchalik aloqadorligiga ko'ra baholanadi (1-rasmga qarang):

Xaritalar bilan ishlashda “Toifalash jadvali” metodi asosida loyilashitrilsa, xarita toifalari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'ladi (6-jadvalga qarang):

6-jadval.

Xaritalarni “Toifalash jadvali” metodi bo'yicha loyihasi

Ijtimoiy-iqtisodiy xaritalar	Sanoat xaritalari	Qishloq xo'jaligi xaritalari	Aholi xaritalari
ijtimoiy, xo'jalik, hodisa va jaryonlarni aks ettiradi. Bunday xaritalarning mavzulari turli xil bo'lib, ular tarixiy, aholi, xo'jalik va uning tarmoqlari, xizmat ko'rsatish sohasi, ta'lim va madaniyat, rekreatsiya, transport, tashqi iqtisodiy aloqalar va boshqalarga ajratiladi.	ular bir tarafdin, har bir sanoat turlari haqida ma'lumot bersa, ikkinchi tarafdin, alohida bir hudud, mamlakat yoki jahonning sanoat ishlab chiqarishi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, bunday xaritalar sanoatning rivojlanish tarixi va bosqichlarini ham aks ettira oladi.	mazkur sohaning geografik joylashuvi, uning rivojlanish shart-sharoitlarini, atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirini ifoda etadi. Ushbu sohada dehqonchilik, chorvachilik va kompleks xaritalarni alohida o'rganish mumkin. Bunday xaritalarda qishloq xo'jalik mahsulotlari ekilgan yerlarning maydoni, ekinlarning hosildorligi, chorvachilik turlari va ularning mahsuludorligi, qishloq xo'jaligini yuritish shart-sharoitlari aks etadi.	aholi soni, dinamikasi, geografik joylashuvi, zichligi, aholining jins va yosh tarkibi, demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, nikoh va boshq.), aholi migratsiyasi, uning kasbiy faolligi va turli sohalarda bandlegi, aholining milliy tarkibi kabi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Mamlakatimiz hududini tabiiy sharoiti va xo'jalikdagi ahamiyatiga ko'ra cho'l, adir, tog', yaylovlarga bo'linadi. Mazkur ma'lumotlarni o'zlashtirishda "Tushunchalar tahlili" metodidan foydalanishni tavsiya qilamiz (7-jadvalga qarang):

7-jadval.

"Tushunchalar tahlili" metodi loyihasi

Tushunchalar	Tushunchalar mohiyati
cho'l mintaqasi	O'zbekistonda dengiz sathidan 400 metr balandlikkacha bo'lgan joylar
adir mintaqasi	Respublikamizda dengiz sathidan 400-1200 metrgacha baland bo'lgan qismi
tog' mintaqasi	O'zbekistonda adirdan baland, ya'ni dengiz sathidan 1200 metrdan baland bo'lgan joylar
yaylov mintaqasi	baland tog'larning yonbag'irlarida, past tog'larning tepa qismi

Sanoat – milliy iqtisodiyotning moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi muhim tarmog'idir. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida texnika taraqqiyoti sanoatga bog'liq. Sanoatning rivojlanishi bilan yangi aholi punktlari, transport yo'llari vujudga keladi. Qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo-sotiqning taraqqiyot darajasi o'sadi, sanoatning rivojlanishi bilan tabiatdan foydalanish ham jiddiy o'zgaradi. Sanoat tarmoqlarining mahsulot ishlab chiqarish tarkibini Blits-so'rov metodi asosida loyihalashtirildi (8-jadvalga qarang):

8-jadval.

Blits-so'rov metodi loyihasi

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Tushunchalar	Tushunchalarga izoh
		7			oziq-ovqat sanoati	yoqilg'ini qazib olish va unga ishlov berish hamda elektroenergetika sanoatlari kiradi.
		6			yengil sanoat	qora metallurgiya va rangli metallurgiyani o'z ichiga oladi.
		5			selluloza	O'zbekistonda 1932-yilda Sho'r suv oltingugurt koni ishga tushirilishi bilan boshlandi. Uning mahsuloti ko'proq mashinasozlik (plastmassa, oyna), to'qimachilik sanoati (tola, bo'yoqlar), qishloq xo'jaligi (o'g'itlar, zaharli ximikatlarni), transport (motor yoqilg'isi, surtish moyi, sintetik kauchuk), qurilish (yopishqoq plyonka, oyna, plastik) kabilarda ishlatiladi.

		4			mashinasozlik va metallni qayta ishlash	iqtisodiyotning barcha sohalari uchun mashina va asboblarni ishlab chiqaruvchi, aholini televizor, muzlatkich singari xilma-xil iste'mol buyumlari bilan ta'minlovchi sanoat tarmoqlari uyg'unligi
		3			kimyo sanoati	maydalangan va kimyoviy yo'l bilan ishlangan yog'och massasi, u sun'iy tola va qog'oz ishlash uchun xomashyo
		2			metallurgiya sanoati	paxta tozalash, to'qimachilik, trikotaj, poyabzal, konchilik, ipak ishlab chiqarish
		1			yoqilg'i-energetika sanoati	dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash negizida shakllangan.

Xulosa qilib aytganda, geografiya sohasiga oid terminlarni o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmadaliyev Yu.I. Toponimika va geografik terminshunoslik. O'quv qo'llanma. – Farg'ona, 2018. – 136-b.
2. Лантюхова Н.Н., Загоровская О.В., Литвинова Т.А. Термин: определение понятия и его существенные признаки // Современные проблемы гражданской защиты. 2013. №1 (6). URL: <https://cyberleninka>
3. O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik / Mualliflar: Musayev P. G., Musayev J.P. – T.: Sharq, 2019. - 176 b.